

CARSKI POSJEDI U HISTRIJI

UDK 930.2 (497.13) »652«
 Izvorni znanstveni članak
 Antička arheologija
 Original scientific paper
 Primljeno:
 Received: 1995.02.10.

Alka Starac
 HR - 52000 Pula Hrvatska
 Arheološki Muzej Istre
 M. Balote 3

Carski posjedi u Istri, kao i postojanje regionalnih fiskalnih ureda za upravu carskim imanjima, dokumentirani su nalazima epigrafičkih kamenih spomenika. Depozit amfora s carskim žigovima na Loronu govori o djelovanju carske figline i izvozu histarskog maslinovog ulja u korist fiska. U istraživanju porijekla carskih posjeda u Istri, potvrđena je mogućnost prelaska određenih senatorskih posjeda u carsko vlasništvo. Pri tome je obraćena pažnja na povijesno značenje i vjerojatne posljedice akumulacije zemljoposjeda u Istri u rukama senatora i Augustovih suboraca tokom druge polovice I. st.pr.Kr.

Nije svaka regija u rimskom Carstvu u tolikoj mjeri obilovala carskim posjedima kao Histrija. Na području Istrije pronađen je čitav niz epigrafičkih spomenika s imenima carskih službenika iz fiskalnog odjela *patrimonium*, a prema teritorijalnoj organizaciji rimske Istrije možemo ih grupirati u tri skupine. Najveći broj natpisa potječe iz Pole (*Pola*) i s područja njenog agera. Ujedno pulski natpisi obuhvaćaju i najšire vremensko razdoblje, a datiraju od augustejskog doba do u III. st. Druga grupa natpisa carskih patrimonijalnih službenika pripada ageru Parentija (*Parentium*), odnosno točno definiranom kompleksu posjeda od Parentija, i ograničena je na kasnije razdoblje u drugoj polovici II. i u III. st. Treća, najmalobrojnija i najkasnije datirana grupa natpisa, locira carske posjede u okolici Umaga i Novigrada na istarskoj obali između Poreča i Trsta, i to ne prije Konstantinova doba.

U neposrednoj blizini Istrije, najbliži su se carski posjedi nalazili u ageru Akvileje (*Aquileia*), gdje se nalazilo Augustovo sjedište za rata u Iliriku g. 35. pr. Kr., i kasnije carska vila (PLIN. NH 14, 6; IOS. FL. Ant. Jud. 16, 4, 1, g. 12. pr. Kr.; SUET. Aug. 20; Tib. 7).¹ Njihovo je postojanje potvrđeno epigrafičkim podacima, natpisima carskih robova i oslobođenika julijejsko-kladijevske

dinastije, a nakon Kladijevog doba prvi su put akvilejski carski posjedi dokumentirani u doba Komoda (CIL V 1251, 1319, 8385, 1304, 1067, 1167, 987, 1084, 8249, 1039).

Na jugu Istrije, u ageru kolonije Pole, carski se posjedi formiraju još prije institucije Principata, u epohi drugog triumvirata; ponikli su iz privatnih posjeda Oktavijana Augusta i njegovih srodnika, isto kao i na području Akvileje. Oktavijan August prisutan je osobno u općini Pola kao privatni posjednik značajnih zemljišnih površina. Svjedočanstva o tome ponovno su prvenstveno epigrafičke prirode i ponovno je riječ o robovima, odnosno oslobođenim robovima carske obitelji. Na položaju Ševije, poblize Panturan, uz današnji aerodrom na sjevernom rubu prostranih Valturskih polja, pronađen je natpis carske oslobođenice Julije Profaze (II t X/1 593). Dotična oslobođenica, s obzirom na gentilno ime, mogla je pripadati i adoptivnom Augustovu sinu Tiberiju. Ali s koje god strane posjede, pa tako i posjede u Puljštini, a natpis Julije Profaze prema svojim paleografskim karakteristikama može se opredijeliti u Augustovo razdoblje, najkasnije u početak I. st. po Kr. Proizlazi zaključak da su Valturska polja bila carsko patrimonijalno dobro, od Augusta nadalje.

¹ Brusin 1954-57, 145-56; Panciera 1957; Crawford 1980, 50, 73; Šašel 1992, 440-441.

Drugi zemljišni kompleks u carskom posjedu zabilježen je u uvali Kuje kod Ližnjana, gdje je pronađen zavjetni žrtvenik, što ga je postavio izvjesni carski rob Oktavijan (II t X/1585). Prva interpretacija povezala je roba Oktavijana s Oktavijanom Augustom; prema drugoj interpretaciji, moglo bi se raditi prije o robu Neronove žene Oktavije nego li Oktavijana Augusta, jer zavjet božanstvu s augustejskim epitetom nikako ne može biti raniji od 12. g. pr. Kr. kada je instituiran carski kult.² Paleografska karakteristika natpisa također ne bi dopustila dataciju u I. st. pr. Kr. Plodne su površine od Ližnjana prema moru bile prema tome također u nasljednom carskom vlasništvu, kojem su pripale u neodređenom trenutku za julijevsko-klaudijeveke dinastije.

Inventaru carskih posjeda u Puljštini priključuje se i ravnica uz Medulinsku cestu, okolica sela Ševe. U srednjem je vijeku još zadržala toponim Tavian, ili Tabian, u kojemu je prepoznato ime nekadašnjeg vlasnika: Oktavijan (*Octavianus*).³ Toponomastički su podaci nesigurni utoliko što ne možemo znati da li je ime posjeda izvedeno baš od neke historijski poznate ličnosti, ili od nekog njenog značajnog istoimenika. Budući da se stari Tavian smjestio baš na bogatoj i plodnoj ravnici, uvjerljivim se čini povezati upravo Oktavijana Augusta sa zemljoposjedom velikog potencijala.

August je, osim zaplijenjenih i kupljenih zemljišta, neke posjede stekao nasljedstvom. Poznato je da mu najbliži prijatelj i suradnik, Mecenat, oporučno nakon smrti godine 8. prije Krista ostavlja veći dio svojih dobara (DIO C. 55, 7, 5). Teoretski, u tu je ostavinu mogao pripadati i histarski kompleks zemljoposjeda u neposrednoj blizini Pole, na području Kreševan - Busoler, gdje je zabilježen nalaz natpisa obitelji oslobođenih robova izvjesnog Gaja Mecenata:⁴ II t X/1 575, [M] aecenas Sp(uri) f(i)lius / [R]ufus sibi / [et T (ito) M] aecenati T (iti) l (iberto) / [—] inoni patri / [Maece] natiai C (ai) l (ibertae) Oplai / [matri?] et Maecenatiai / [—] simai sorori / [v (ivus) f (ecit)].

Patron Mecenatije Ople mogao bi biti C. Cilnius Maecenas, vitez i Augustov osobni prijatelj (PIR V, M 37); druga historijski poznata ličnost koja bi mogla doći u obzir bio bi jedan od Mecenatovih oslobođenika, C. Maecenas Melissus, gramatik i poeta (PLIN. NH 28, 62; PIR V, M 38). No historiografija ne poznaje nikoga s imenom T. Maecenas, niti je poznato može li se takav dovesti u rodbinsku vezu s Augustovim suradnikom. Paleografski elementi natpisa upućuju na dataciju u Augustovo vrijeme; ranoj dataciji ide u prilog i domorodni histarski karakter osobnog ženskog imena Opla.⁵ Domorodna histarska imena

na teritoriju Pole izuzetno su rijetka i javljaju se, ne slučajno, u ranocarskim primjerima oslobođenika iz carskih i senatorskih familija, kao *Aplus* i *Apula* s valturskog natpisa Julije Profaze (II t X/1 593), ili *Cladus*, libert Tita Statilija Taura iz sjeverne Istrije (II t X/3 104). Domoroci peregrinskog statusa dobrovoljno su ulazili u službu uglednih rimskih posjednika u Istriji, jer su jedino manumisijom mogli postići rimski civitet, ako ne računamo put vojne službe.⁶

Ostali su se carski posjedi na području Pole, obilježeni epigrafičkim spomenicima iz kasnijeg razdoblja nakon sutona julijevsko-klaudijeveke dinastije, nalazili na širem području Štinjana sjeverno od Pulske zaljeva, gdje susrećemo oslobođenika cara Tita (II t X/1 598), te na području Borasa (Madonna di Torre) u Rovinjštini (II t X/1 643). Carski su se posjedi u Istriji konstantno uvećavali uslijed senatorskih donacija i zaplijena. Nakon pretpostavljene donacije Mecenata Augustu, uslijedile su i druge; možda područje Štinjana ulazi u carsko vlasništvo tek za dinastije Flavija, kada i velika keramičarska radionica amfora u Fažani, kao mogući dio istog posjeda obitelji Lekanija. Lekanijevom, a kasnije carskom imanju na potezu Štinjan-Fažana može se pribrojiti i Brijunsko otočje. Na brojnim drugim lokacijama u Istriji nalazili su se značajni zemljišni posjedi senatorskih obitelji; Lekaniji su imali posjede još i na granici teritorija Rundikta, u dolini između Čićarije i Brkina (II t X/4 376), Statiliji u Poreštini (II t X/2 9, 225, 261) i u Bužeštini (II t X/3 104), Apuleji kod Vižinade (II t X/2 232), u Setidiji kod Betike.⁷ Ovi su posjedi mogli predstavljati potencijalni predmet donacije ili zaplijene, no o tome nemamo nikakvih afirmativnih izvora. Postoji tek indirektni nagovještaj u pogledu posjeda kod Frate u Poreštini koji su pripisivani obitelji Statilija,⁸ a koji su, zajedno s Loronom, mogli pripadati Kalviji Krispinili. Krajem II. i u III. st. na njihovom su mjestu posvjedočeni carski kompleksi.

Za fažansku radionicu amfora Lekanija Basa postoji prilično jak nagovještaj da je prešla u carsko vlasništvo, možda u ruke Vespazijana poslije smrti senatora i konzula g. 64., Lekanija Basa. Proizvodnja u Fažani svakako nije otpočela prije Tiberijeva vremena; inicira je C. Laecanius Bassus, konzul sufekt za g. 40., otac istoimenog konzula iz g. 64. Vlasničke žigove na proizvodima treba pripisati starijem Lekaniju, ocu, a ne sinu, protivno tradicionalnom vjerovanju. Proizvodi označeni imenom Lekanija Basa prisutni su na Magdalensbergu, koji je napušten oko g. 45. po. Kr.; to pokazuje da najintenzivniju djelatost radionice treba datirati za vladavine Tiberija i Kaligule, a ne u vrijeme Nerona.⁹ O eventualnom prijelazu figline u carsko vlasništvo

² Hirschfeld 1913, 471-504; Turchi 1939, 240; Forlati Tamaro 1947, II t X/1 585; Taylor 1975, 186.

³ De Franceschi 1939-40, 129.

⁴ Degrassi 1954, 80; Tassaux 1982, 265.

⁵ Krahe 1929, 81; Mayer 1957, 18, 21; Untermann 1961, 174; Katančić 1964, 25; Križman 1991, 129, 135, 146.

⁶ Margetić 1978-79, 339-342.

⁷ Tassaux 1983-84, 220; Marušić, Šašel 1986, 331.

⁸ Degrassi 1934, II t X/2 225.

⁹ Buchi 1971, 552; Tassaux 1982, 227-269; Zaccaria 1989, 481.

jedino svjedočanstvo pružaju žigovi na amforama, razmjerno malobrojni i problematične interpretacije. Par amfora iz uvale Verige na otoku Veli Brijun i iz Vercelli nosi žig IMP pored žigova koji su s više ili manje sigurnosti atribuirani Lekanijevoj radionici. Na ulomku iz Vercelli nalaze se žigovi CLYMEN (US) i IMP; prvi je žig karakterističan za Lekanijeve amfore kao oznaka jednog od *offinatores*.¹⁰ Ulomak iz vile u uvali Verige ima žig IMP i još jedan slabo čitljiv: G..MI...¹¹ Drugi ulomak amfore iz iste vile nosi žigove IMP i PAC[—].¹² Možda se istoj seriji može pribrojiti i amfora iz Fažane s dva slabo čitljiva žiga, koja Gnirs pripisuje seriji POLL(ionis), također prisutnoj na fažanskim amforama: [—] MI i P[—].¹³ Vjerojatno prvi žig treba rekonstruirati u [I] MP (eratoris). G. 78., nakon smrti posljednjeg istaknutog člana obitelji Lekanija, konzula iz g. 64., koji izgleda nije imao vlastite djece nego samo adoptivne sinove, moguć je prijenos histarskog kompleksa u carsko vlasništvo u obliku dobrovoljne donacije (TACIT. Ann. 15, 33; PIR V, 1, 78, n. 3031).¹⁴ Kakvu je ulogu u tome imao izvjesni *Pac [—]* čije se ime pojavljuje uz carski pečat na fažanskim amforama? Poznat je natpis posvećen Lekaniju Basu, konzulu g. 64., kojeg je u Rimu postavio *C. Laecanius Bassus Paccius Paelignus*.¹⁵ Iako nema nikakvih drugih svjedočanstava o prisutnosti spomenutog Lekanijevog adoptivnog sina i nasljednika u Istriji, nije isključena mogućnost da su fažanske amfore u jednom kratkom prelaznom periodu označavane njegovim imenom (PAC [CI]), pored oznake novog vlasnika - Princepsa.

Kolonija Pola njegovala je osobito poštovanje i kult prema vladarima julijevsko-klaudijevske i flavijevske dinastije i članovima njihovih obitelji, koji su bili osobnim interesom i povremenom nazočnošću vezani uz grad. U Poli su postavljeni spomenici Neronu Cezaru, Germanikovu sinu, umrlom g. 26. po. Kr. (II t X/1 36), njegovu stricu Klaudiju, u vrijeme dok još nije bio car (II t X/1 37, g. 37-41), Vespazijanu (II t X/1 40). Sami po sebi, ovi natpisi ne bi mogli ukazati na naročitu vezu carske dinastije s kolonijom Polom, odnosno na postojanje carskih demanija u njenom ageru. No postoji jedan spomenik koji se naročito ističe između spomenika carskih robova i oslobođenih robova:

II t X/1 39, *L (ucio) Anne/io L (uci) f (ilio) / Domitio / Proculo / c (larissimo) p (uero) / pronepoti / Antoni / Felicis / Antonia / Clementiana / avia / l (oco) d (ato) d (ecreto) d (ecurionum)*.

Praunuk Antonija Feliksa, oslobođenika carske obitelji, čašćen je kao pripadnik senatorskog staleža (*clarissimus puer*), i u Poli mu je gradsko vijeće odobrilo smještaj spomenika na Forumu, u blizini Augustovog hrama a koji je financirala njegova baka. Spomenuti Antonije Feliks poznata je historijska ličnost; on je bio jedan od prvih carskih robova koji su svojom umješnošću i sposobnostima nakon darovanja slobode zauzeli najviša mjesta u državnoj upravi i osigurali senatorski stalež svojim nasljednicima. Kao rob, pripadao je Antoniji Minor, majci cara Klaudija i baki Kaligulinoj; njeno je ime zadržao nakon oslobođenja. Zajedno sa svojim bratom Palantom, postigao je za Klaudija najviše vrhove karijere koje je uopće jedan oslobođeni rob mogao postići; bio je prokurator u Judeji i za njegova mandata suđeno je apostolu Pavlu. Prva mu je žena bila unuka Antonija i Kleopatre, a druga, kći judejskog kralja Heroda Agripe (TACIT. Hist. 5, 9; PIR I 828). Iznosena je pretpostavka o tome kako Antonije Feliks o kojemu govori Tacit i koji se spominje na pulskom natpisu nije bio identičan s upraviteljem Judeje, kojeg Josip Flavije naziva imenom Tiberije Klaudije Feliks (IOS. FL. Ant. Iud. 10, 137) i koji je prema tome, iako možda rob Antonije Minor, oslobođen tek nakon njene smrti od njenog sina Klaudija.¹⁶ No takvo tumačenje ozbiljno dolazi u kontradikciju s Tacitovim izvorom o upravitelju Judeje imenom Antonije Feliks i ne daje zadovoljavajuće objašnjenje identiteta Feliksa s pulskog natpisa, te ga ne možemo podržati. Feliksova kći Antonija Klementijana živjela je s obitelji u Poli, po svoj prilici na posjedu naslijeđenom od oca, no nije poznato iz kojeg od tri braka Antonija Feliksa ona potječe (PIR I 889). Antonija Minor, Feliksova gospodarica, isto je tako u Puljštini vjerojatno naslijedila dobra od svog oca Marka Antonija. Postoje neki potencijalni toponomastički momenti veze Antonijevih nasljednika s Polom: toponim *Antinian* - *villa Antoniana* jedan je od mogućih pokazatelja posjeda u nasljedstvu Antonijeve loze.¹⁷ Na taj način, porijeklo jednog dijela carskih posjeda otkriva se u posjedima triumvira Antonija: ova hipoteza, koju je iznio još Kandler, nema ozbiljnije potvrde, ali niti protuargumenta, pa ćemo je prosljediti prema Kandleru do kraja. Nakon Antonijevog poraza i smrti, obitelj Oktavijana Augusta preuzima njegovu imovinu, što je djelomično bilo već unaprijed osigurano bračnom vezom između Marka Antonija i Augustove sestre Oktavije, iz koje se rodila već spomenuta Antonija Minor. Antonija je možda boravila na očevim histarskim posjedima u više navrata, odnosno u duljem razdoblju iza prerane smrti supruga Druza koji je godine 9. pos. Kr. podlegao rani zadobivenoj u bojnomo pohodu.¹⁸ Antonijin boravak u Poli (umrla je g. 49. pos.

¹⁰ Baldacci 1969, 34.

¹¹ Gnirs 1911, 37, fig. 40.

¹² Gnirs 1908, 177, fig. d.

¹³ Gnirs 1910, 85, fig. 7.

¹⁴ Degrassi 1954, 80; Baldacci 1969, 34; Tassaux 1982, 261; Tassaux 1983-84, 262.

¹⁵ CIL VI 21010; PIR 2, 5, L 31; Tassaux 1982, 261.

¹⁶ Kokkinos 1990, 127.

¹⁷ Matijašić 1988, 75.

¹⁸ Kandler 1876 donosi čitavu seriju članaka o prisutnosti pripadnika julijevsko - kludijevske dinastije u Poli, s obzirom na epigrafičke spomenike. Id., 116, navodi da je Antonija Minor morala naslijediti očeva dobra u okolici Pule, Poreča i Kopra, ali ne potkrepljuje ovaj navod dokumentacijom.

Kr.) s djecom i znatnim brojem kućnih robova rezultirao je naseljnjem pripadnika njene robovske *familiae* u gradu. Antonija Klementijana, baka počašćenog dječaka, mogla je biti rođena u Poli, u vrijeme dok je njen otac služio gospodaricu na njenim histarskim posjedima i u vrijeme boravka Antonije Minor. Ovdje nismo iscrpili sve članove robovske obitelji Antonije Minor koji su svojom djelatnošću i životom blisko povezani s kolonijom Polom. Brojna familija Antonijinih robova i oslobođenika uključivala je u Poli osim Antonija Feliksa i Antoniju Cenidu, glasovitu miljenicu Vespazijanovu, o kojoj Svetonije izričito navodi da je kod Antonije Minor bila uposlena kao pisarica i da je živjela u Poli onda kada nije boravila u Rimu. Dion Kasije ističe je kao jednu od ključnih ličnosti u otkrivanju Sejanove urote (SUET. Vesp. 3; Dom. 12; SIFILIN. ep. DIO C. Vesp. 14). U svakom slučaju, radilo se o ženi iznimne energije i inteligencije. Vespazijan, nakon smrti supruge, uzima na svoj dvor Cenidu gotovo u položaju zakonite žene i ona ostaje odabranom Vespazijanovom suputnicom sve do svoje smrti g. 75. Pulska tradicija pripisuje upravo Cenidi i njenom utjecaju na Vespazijana dovršenje pulskog amfiteatra, započetog možda u vrijeme Klaudija. Feliks i Cenida dvoje su najpoznatijih i najutjecajnijih oslobođenika julijevsko-klaudijeve kuće koji su svojom djelatnošću i nasljeđem vezani za Polu i uopće za Istriju.

Obitavalište careva julijevsko-klaudijeve dinastije i pripadnika njihove uže obitelji tokom boravka na odmoru u Poli nije poznato. Kandler je položaj kuće Antonije Minor tražio u dijelu grada između Dvojnih vrata i mora, u staroj četvrti sv. Teodora.¹⁹ Pomišljalo se također na vilu u uvali Verige na Velom Brijunu. Za istu je vilu uslijed blizine fažanske figline i obilja nalaza amfora pečatiranih imenom Lekanija pretpostavljen kao potencijalni vlasnik Lekanije Bas, konzul sufekt u vrijeme Kaligule.²⁰ No treba dodati da su u vili u Verigama pronađeni ulomci amfora sa žigovima Lekanijevog kruga i dodatnim žigom IMP, što govori o prijenosu vlasništva nad fažanskom figlinom s obitelji Lekanija na cara. Istosmjerni prijenos vlasništva mogao bi se pretpostaviti i za vilu u Verigama, kad bi postojao još neki pokazatelj.

Na carskim posjedima u okolici Pole bio je uposlen veći broj pripadnika šire carske obitelji, carski robovi i oslobođenici. Imena pojedinih, o kojima je već bilo riječi, sačuvana su na epigrafičkim spomenicima postavljenim u sklopu ruralnih dobara na kojima su radili. Ovi su natpisi posebice zanimljivi utoliko što otkrivaju smještaj carskih imanja, a ujedno pružaju i *terminus post quem non* za ulazak pojedinih zemljišta u carsko vlasništvo:

II t X/1 593, Valtura kod Pule, poč I st., [Iul] ia Aug(usti) l(ibera) [Proph] asis / v(iva) f(ecit) sibi et / C(aio) Iulio Aplo sexvir(o) f(ilio) / C(aio) Iulio Cupito f(ilio) / Iuliae Phyllidi f(iliae) / Iuliae Apulae f(iliae) / Caristo delicato.

II t X/1 585, Ližnjan, I st., L(ibero) A(ugusto) s(acrum) / [O] ctavianu [s] / [A] ug(usti) n(ostru) servus aedem / [v] etustat [e] / [c] onlasp [am] / [—].

II t X/1 598, Štinjan kod Pule, 2. pol. I st., T(ito) Flavi [o] / Aug(usti) l(iberto) / Heliad [i] / Dionysiu [s] / Spur (i) Enni R [ufi? (servus)] / amico.

Druga skupina natpisa carskih službenika potječe iz carskih kancelarija smještenih u Poli koje su nadzirale i vodile upravu prihoda s carskih posjeda. Niz epigrafičkih svjedočanstava govori o prokuratorima carskih posjeda u Istriji, to jest o višim službenicima zaduženim za nadzor obračuna i kontrolu prihoda s carskih demanija i o pomoćnom osoblju koje im je bilo podređeno. Na natpisima postavljenim u Poli, izostavljena je kao nepotrebna naznaka regije (*Histria*) u kojoj su prokurator obavljali svoj posao:

Pomoćno osoblje, robovi i oslobođenici:

II t X/1 58, Pula, I st., Helops / Aug(usti servus) / disp(ensator).

II t X/1 59, Pula, I st., Primigenio / imp (eratoris servo) / Epidectus / Spendontis / disp(ensator) amico.

II t X/1 50, Pula, 2. pol. I st., Dis Manibus / Euphemi Aug(usti) / lib(erti) tabulari / Harmonia et Gymnas / filiae piissimo patri / Flavia Prima coniugi / fido et sibi / vivae fecerunt / [et] Ianuario Aug(usti) lib(erto) / [ta] bulario a patrimonio.

II t X/1 47, Pula, 1. pol. II st., [—] / Arogo Aug(usti) lib(erto) tabular(io) / T(ito) Aeli(o) Valeriano Eroti / Geae Arogus patri et / fratri dulcissimis.

II t X/1 49, Pula, Donatus Aug(usti) lib(ertus) et / Annia Primitiva hanc / sedem fructum laboris / sui vivi sibi posuerunt.

II t X/1 51, Pula, I-II st., [—] / Aug(usti) lib(erto) tabul(ario) / Symphorus et / Scorpis liberti / et heredes patron(o) / benemerenti fecerunt.

II t X/1 52, Pula, Se[—] / Au[g(usti) l(ibertus)] / accensus [patrono] / in consulat [u sibi] / et Maecena[tiae] / Petale.

II t X/1 53, Pula, Theseo Hilarionis / Divi Aug(usti) / liberti liberto / Ci[n] namus conlib(erto).

II t X/1 57, Pula, [—] Epaglathus et Felix Aug(usti servi) [—].

II t X/1 61, Pula, [—] e et Sec[u] / [n] ina Aug(usti serva) / [p] arentes / v(ivi) f(ecerunt).

II t X/1 56, Pula, II st., [Dis] Man(ibus) / Coeliae Fel[i] cissimae / vix(it) ann(os) XIII m(enses) III d(ies) II / [Fel] ix Aug(usti servus) et Coel[ia] Quartilla / [p] arentes pie[fn] tissimae.

II t X/1 63, Pula, II-III st., [D(is)] M(anibus) / Aug(ustorum duorum) n(ostrorum) verna[e] / [—] abi cum qua vi[xit] / [an(nos) — Secu] ndinus / [—] om M[—] / [—] idv[—].

II t X/1 55, Pula, II-III st., D(is) M(anibus) / Agathes / Caesar(is servae) / Iucundio / coniugi / rarissim(a)e / an(norum) XXXV / v(ivus) f(ecit).

¹⁹ Kandler 1876, 120-121.

²⁰ Gnirs 1908, 177; Id. 1910, 84; Tassaux 1982, 251.

II t X/1 60, Pula, II-III st., *D(is) M(anibus) / Salaminus Au[g(usti)] / ser(vus) sibi et Eufrosino et Gemellinae filis et Calliop/eni coniugi / Silvinus Aug(usti) ser(vus) / curavit eis aram / ut poneretur.*

II t X/1 62, Pula, II-III st., *[—] se [—] / Theseus C(aesaris) n(ostris) / ser(vus) sorori / pientissim(ae) / Ianuaria / coniunx eius / vivi fecerunt.*

II t X/1 17, Pula, III st., *Nebribus / Tertia Aug(usti) serva / pro Barbar[o] / [v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)].*

Prokuratori:

II t X/1 46, Pula, 1. pol. II st., *D(is) M(anibus) / T(iti) Aeli Calpurni / alumnus / optimus / Chrysolus Aug(usti) lib(ertus) / procurator.*

II t X/1 48, Pula, *[—] / [Chrys] omal[lus] / [A] ug(ustorum duorum) lib(ertus) / procurator.*

II t X/1 41, Pula, g. 198, *Imp(eratori) Caes(ari) / L(ucio) Septimio Severo / Pio Pertinaci Aug(usto) / pont(ifici) max(imo) trib(unicia) p(otestate) VI / imp(eratori) XI co(n)s(uli) II p(atri) p(atriciae) / M(arcus) Aurelius Menophilus / ornatus iudicio eius / equo publico sacerdos / Tusculanus aedil(is) Polae / cum Menophilo patre / lib(erti) Aug(ustorum duorum) n(ostrorum) ex procuratore / indulgentissimo / [principi] / l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum).*

II t X/1 9, Pula, *Iovi / Conservatori / sacr(um) / Diocles Aug(usti) lib(ertus) / procurator.*

II t X/1 54, Pula, *[—] procurator A[ug(usti)]— / [—] tum [—].*

II t X/1 643, Borasa kod Rovinja (Madonna di Torre), *[—] procurator Aug(usti) [—].*

Na području kolonije Parentija, carski su posjedi dokumentirani epigrafičkim spomenicima u Vabrigi i Valeti, te depozitom amfora sa carskim žigovima u luci na položaju Lorona, u neposrednoj blizini. Vrijedno je zadržati se na trenutak na arheološko-epigrafičkim svjedočanstvima o jedinstvenoj carskoj radionici amfora za transport ulja, čiji je smještaj vezan za Istriju, a nastanak s prijenosom nekadašnjih senatorskih posjeda na Princepsa. Serija žigova sa carskim imenima od Vespazijana do Hadrijana pronalazi se na jednom jedinom tipu amfora, na takozvanom tipu Dressel 6 B.²¹ Najveća količina amfora sa carskim žigom pronađena je na Loronu kod Poreča, što bi ujedno pokazivalo smještaj radionice; na istom je mjestu zabilježena izrazito velika koncentracija amfora i tegula sa žigom izvjesne Krispine ili Krispinile.²² U pogledu identiteta vlasnice figline iznošena su bitno različita stanovišta: Gregorutti i Šonje pripisali su ih carici Krispini, Komodovoj

supruzi, no ovo se stanovište ne može održati iz jednostavnog razloga što proizvodnja amfora u carskom aranžmanu traje do vremena Hadrijana, a posljednja histarska proizvodnja amfora (u privatnom, ne više u carskom aranžmanu) zabilježena je u vrijeme Marka Aurelija.²³ Prevagu je odnijelo stanovište da treba razdvojiti žigove *Crispinillae* od serije *Crispinae*; ova druga dominira na tegulama i povezuje se s tergestinskom obitelji *Tullii*.²⁴ Serija žigova *Cal. Crispinillae*, dominantna na amforama s Lorona, identificirana je s Kalvijom Krispinilom (*Calvia Crispinilla*), skandaloznom i bogatom damom bliskom Neronu i Otonu.²⁵

TACIT. Hist. 1, 73, *Per idem tempus exposita ad supplicium Calvia Crispinilla variis frustrationibus et adversa dissimulantis principis fama periculo exempta est. Magistra libidinum Neronis, transgressa in Africam ad instigandum in arma Clodium Macrum, famem populo Romano haud obsucure molita, totius postea civitatis gratiam obtinuit, consulari matrimonio subnixta et apud Galbam Othonem Vitellium illaesa, mox potens pecunia et orbitate, quae bonis malisque temporibus iuxta valent.*

Kalvija Krispinila, koja nije imala vlastite djece, mogla je svoj histarski posjed prepustiti Vespazijanu. Time je ujedno i figlina mogla prijeći u carsko vlasništvo. Carskim su dobrima vjerojatno istodobno pridruženi i zemljišni kompleksi neposredno sjeverno od Lorona, na području Vabriga, koji su po svoj prilici prethodno pripadali istom vlasniku, Kalviji Krispinili. Postoji, međutim, pretpostavka da su isti posjedi kod Vabriga svojedobno pripadali senatorskoj obitelji Statilija. Posjedi Statilija dokumentirani su na drugim lokacijama u Poreštini (II t X/2 9, 261), a u Frati, u neposrednoj blizini Vabriga, pronađena je stela roba-kovača čiji neuobičajeni drugi kognomen priziva ime loze *Statilii Tauri Sisennae*:

II t X/2 225, Frata, *Attico / fabr(o) fer(rario) / Sisennian(o) / Venusta / cons(erva) fecit.*

Datacija spomenika prilično je problematična. Degrassi u korpusu *Inscriptiones Italiae* pripisuje Atika carskoj robovskoj obitelji, ostavivši otvorenu mogućnost da je dotični prethodno pripadao porodici Statilija Sisene. Niti oblik spomenika niti karakter slova ne odgovaraju nijednom modelu stela u Istriji u I st., te se kovač Atik teško može dovesti u vezu sa Sisenom, konzulom iz g. 16. po. Kr. S obzirom na žigove s amfora, ipak se čini vjerojatnim povezati dobra Lorona-Vabriga-Frata s Kalvijom Krispinilom. Kad je riječ o Statilijima, poznata je epizoda o Titu Statiliju Tauru, konzulu g. 44. pos. Kr., sinu konzula iz g. 11. pos. Kr. i unuku istoimenog Augustova suborca. Statilije Taur je bio prinuđen na samoubojstvo g. 53. uslijed optužbi za iznuđivanje u provinciji u kojoj je bio prokonzul

²¹ Baldacci 1969, 30-31, amfore sa carskim žigovima uvrštava u formu II koja odgovara tipu Dressel 6 A, dok ih Carre 1985, 221, korektno pripisuje tipu Dressel 6 B. Bezeczky 1987, 7, fig. 17, Pl. 8, n. 154.

²² Gregorutti, 1886; Id. 1988. U Umagu je pronađena tegula sa žigom DE IMP HI[—], a isti je žig u cjelini sačuvan na jednoj amfori tipa Dressel 6 B iz Verone: DE. IMP. HISTRI. Baldacci, 1969, 31, n. 45, predlaže lekturu: *De Imp(eratoris) praediis) Istri(cis)*. No zasada nisu poznati ovog žiga na položaju Lorona, niti se mogu dokumentirano povezati s bilo kojim drugim lokalitetom.

²³ Gregorutti 1886, 231, n. 71-75; Šonje 1962, 161, n. 11-12.

²⁴ Tassaux 1983-84, 203; Zaccaria 1989, 472.

²⁵ Degrassi 1962, 957-8; PIR II 363; Baldacci 1969, 33, n. 52; Tassaux 1983-84, 203.

i optužbi za vjerovanje u vraćanje i čarolije. Iza cijelog je procesa stajala carica Agripina, supruga Klaudijeva, koja se željela domoći Statilijevih vrtova (TACIT. Ann. 12, 59). Nije poznato da li je tom prigodom došlo do konfiskacije posjeda u Histriji koji su nekad pripadali njegovom stricu Statiliju Tauru Siseni, konzulu g. 16. pos. Kr.

U Fažani, a niti u vili Verige nisu poznati nalazi amfora sa carskim žigovima kakvi su poznati s Lorona. Carski žigovi na amforama s Lorona bez izuzetka su definirani apelativom određenog Princepsa, i nikad nisu popraćeni žigom druge osobe na istoj amfori. Oni iz Fažane i iz vile Verige, naprotiv, predstavljaju kombinaciju dva žiga, od kojih je jedan žig radnika ili poslovođe, a drugi žig vlasnika. Ovaj drugi, carski žig, sveden je na impersonalnu bilješku IMP(eratoris) bez apelativa. Proizvodnja amfora sa carskim žigovima dokumentirana je nalazima s Lorona u kontinuitetu od Vespazijana do Hadrijana. U Fažani, naprotiv, nema sigurne potvrde kontinuiteta proizvodnje amfora nakon prelaska u carski posjed. Možemo pokušati rekonstruirati stanje u fažanskoj figlini u drugoj polovici I. st. i u II. st. na temelju oskudnih epigrafičkih podataka: u Fažani su pronađene amfore Dressel 6 B sa žigovima POLL(ionis) i M. AURELIUS. IUSTUS, pored onih već dobro znanih sa žigovima Lekanija i Lekanijevih radnika.²⁶ O osobi imenom *Pollio* ne znamo ništa; možda je bio običan *offinator*, iako se njegov žig nalazi na amfori usamljen, a žigovi radnika inače se gotovo uvijek javljaju u pratnji Lekanijevog žiga. O Marku Aureliju Justu moglo bi se reći nešto više. Oblik otvora i dimenzije amfore s njegovim žigom predstavljaju kasnu ili završnu proizvodnju Dressel 6 B, a riječi su razdvojene listićima (*hedera*), što je također karakteristika histarskih epigrafičkih spomenika iz kasnijeg II. ili III. st. Žig je izveden pomoću metalne matrice s ispučenim slovima i okvirom, suprotno svim ostalim poznatim histarskim žigovima na tipu Dressel 6 B koji su izvedeni pomoću drvene matrice s kartušom. Prenomen i gentilno ime asociraju na careve dinastije Antonina, a gentilicij *Aurelius* na području kolonije Pole karakterističan je za kasnije II. i III. st. Svi navedeni elementi upućuju na dataciju u posljednju trećinu II. st. ili u III. st. No, možemo otići i dalje; možemo predložiti identifikaciju Marka Aurelija Justa s amfore s istoimenom ličnošću koja je potkraj II. ili početkom III. st. na lokalitetu Kastrium na otoku Veli Brijun podigla zavjetni žrtvenik Flori.²⁷ Dotični Aurelije Just mogao je obitavati u vili na otoku Veli Brijun, i istovremeno posjedovati figlinu u Fažani, jednako kao Lekanije Bas nekada. Zbog čega u Fažani izostaje proizvodnja carskih amfora, ako je figlina prešla u carski posjed? Otkud ova razlika između Lorona i Fažane, koji nedugo jedan za drugim ulaze u carski *patrimonium*? Ovu pojavu možemo pokušati objasniti primjenom različitih sistema iskorištavanja carskih dobara. Carske amfore s Lorona nesumnjivo su izrađivane u radionici koja je upošljavala izravno robove i oslobođenike *familiae Caesaris*, i koja je bila rukovođena od carskih

službenika. U Fažani opažamo drugu situaciju: figlina, koja iako možda s prekidima ipak nastavlja svoju djelatnost (ako je suditi po amforama Aurelija Justa), nije rukovođena neposredno od carskog osoblja. Stječe se dojam da je izdana u zakup privatnicima, kao što je to najvjerojatnije bio slučaj i s agrarnim površinama u Histriji u carskom vlasništvu. Hipotetička figlina u Loronu i ona u Fažani bile su, izgleda, ujedinjene u pogledu vlasništva: za obadvije je veoma vjerojatno da su prešle u carsko vlasništvo u doba Vespazijana. Osim toga, postojala je i određena komercijalna veza u razdoblju prije njihova ulaska u carsko vlasništvo. U muzeju u Poreču čuva se ulomak otvora amfore sa žigom CRISPINILL i dodanim grafitom LAEK, te izgleda da je u određenom razdoblju, ili prema potrebi, fažanska figlina punila, odnosno preuzimala amfore iz Lorona.²⁸

Značenje carskih posjeda u parentinskom ageru bilo je toliko da se najkasnije za Marka Aurelija formira poseban parentinski fiskalni ured kojemu je na čelu stajao subprokurator, podložan odgovornom prokuratoru centenariju u Poli. Na položaju Vabriga i Valeta, zabilježeni su natpisi pripadnika carske familije i fiskalnih administratora u 2. polovici II. i u sredini III. st.:

II t X/2 217, Vabriga kod Poreča, kraj II. st., *D(is) M(anibus) / M(arco) Aurel(io) / Aman[do an(norum)] / IIII Cresce/ns adiut(or) / tabul(ariorum) et / Aurel(ia) Sabi/ na parent(es) / pientes fil(io) / fecerunt.*

II t X/2 216, Valeta kod Poreča (Vabriga), g. 244-249, *D(eo) S(ancto) I(nvicto) M(ithrae) / pro salute et / vic[t] oria s(anctissimorum) d(ominorum) n(ostrorum) / Philippor[um Aug(ustorum)] / et Otaciliae Sever(a)e Aug(ustae) / Charitinus l(ibertus) s(ub)proc(urator) / et Sabinianus l(ibertus) ad/iut(or) tab(ulariorum) d(evoti) n(umini) m(aiestati) q(ue) e(orum).*

II t X/2 219, Vabriga kod Poreča, II-III. st., *D(is) M(anibus) / Ianuariae / matri pien/tissimae / Ianu(a)rius Aug(usti) / n(ostri servus) adiut(or) tabul(ariorum)/ f(aciendum) c(uravit).*

II t X/2, 220, Vabriga kod Poreča, II-III. st., *D(is) M(anibus) / Partheno/peo Aug(usti) / disp(ensatori) vernae / Fes[t] a coni/uncx et / Mercuri/alīs vir / eius b(ene) m(erenti) / fec(er)unt.*

II t X/2 218, Vabriga kod Poreča, III. st., *D(is) M(anibus) / Claro / Caesa[r]is n(ostri) se[r(vo)] / adiut [orit] abul ar(iorum)] / Ursa Caesaris [n(ostri)] / serva / coniugi b[ene] /merent[i] / et sibi.*

II t X/2 221, Vabriga kod Poreča, III. st., [—] / [—] *inus Ca/ [esaris n(ostri servus)] disp(ensator) / in [n(ocentissimo)] e[t] sanc(tissimo) b(ene) m(erenti).*

Na području sjeverozapadne Istre, sjeverno od parentinskog agera, također su evidentirani carski posjedi, ali ne prije Konstantinovog vremena.

II t X/3 50, Umag, IV. st., *D(is) M(anibus) / [A]*

²⁶ Gnirs 1910, 84, fig. 5; fig. 7.

²⁷ ILJug 1204, *Flor(a)e / Aug(ustae) / M(arcus) Aure(lius) / Iustus / v(otum) l(ibens) s(olvit) v(ivus) / la[etus] f(ecit).*

²⁸ Bezeczky 1987, 15, Pl. 3.

nthimi / [*Au*] *g(usti) n(ostri servi) com/[me] ntar(iensis)*
T(itus) Fl(avius) / [C] rescen[s] / privigno v(ivus) f(ecit)
/ et sibi et Fla(viae) / Felicitati / coniugi / carissimae.

II t X/3 53, Novigrad, IV. st., *Tum(ulum) / Fl(avio)*
Ursicino / cent(enario) stabuli / d(o)m(inici) Aurelia Suel
fia coniux am(lantissimo at/que carissimo / coniugi fecit.

Uključenje Istrije u Italiju

U prethodnom dijelu izlaganja naveli smo neke od posjeda senatorskih obitelji u Istriji za koje postoji više ili manje osnovana sumnja da su u određenom trenutku prešli u carsko vlasništvo.²⁹ U vezi s time, vrijedi učiniti mali diskurs i razmotriti kakvo je značenje i kakve posljedice za povijest Istrije moglo imati koncentriranje senatorskih zemljišnih interesa u drugoj polovici I. st. pr. Kr.

Za drugog triumvirata, provincija Cisalpina priključena je Italiji, s istočnom granicom na rijeci Rižani (*Formio*, PLIN. NH 3, 127). To je izvršeno 42. g. pr. Kr.,³⁰ ili u proljeće 41. g. pr. Kr.³¹ Nekoliko desetljeća nakon toga, granice Italije proširene su s Rižane na Rašu; time je bila zahvaćena upravo Istrija (PLIN. NH 3, 129). Što se tiče vremena tog pomaka, bilo je dosta diskusije: neki autori smatraju da su "sadašnji upravljači" koji su tu reformu proveli, a koje spominje Strabon (STRAB. 7, 5, 3, 314), August i Tiberije, te da pomak granice na Rašu treba datirati u razdoblje g. 4-14. pos. Kr., najvjerojatnije g. 13-14.³² Prevladalo je međutim mišljenje da se radi o Augustu i Agripi, potvrđeno u Plinijevom podatku kako je Agripa premjerio Ilirik od rta Akrokeraunium do Arsije:

PLIN. NH 3, 150, *Longitudo a flumine Arsia ad flumen Drinium DXXX m. a Drinio ad promontorio Acroceraunium CLXXV. M. Agrippa prodidit universum hunc sinum Italiae et Illyrici ambitu XVII.*

Prema ovom stajalištu, priključenje Istrije provedeno je između g. 18-12. pr. Kr.³³

Koji su razlozi naveli rimsko političko rukovodstvo na korak uključenja Istrije u Italiju? Temeljni su preduvjeti stvoreni priključenjem Cisalpinske Galije Italiji dvadeset-trideset godina ranije. Istrija se tada našla odvojena od Italije samo tradicionalnom administrativnom granicom na Rižani, čija formalnost nije spriječila intenzivnu romanizaciju poluotoka u proteklom razdoblju. U momentu kada je donešena odluka o proširenju Italije na Istriju, u Istriji postoje dva municipija rimskih građana, Egida i Parentij, i jedna rimska kolonija, Pola. Gotovo dvije trećine njenog teritorija raspodijeljene su kolonistima ili predviđene za skorašnje doznake. Istrija ipak nije bila u cjelini u potpunosti romanizirana, sve do III. st. pos. Kr. njenu su

unutrašnjost nastavali starosjedioci Istriji uglavnom peregrinskog statusa, a etnički se razlikovala od susjedne Cisalpine. Da li je romaniziranost zapadne Istrije bila Augustu dovoljan razlog da pri izmjenama državne uprave pomakne granicu Italije u dužini od samo stotinu kilometara, s jedne rječice na drugu? Te su dvije rječice, Rižana i Raša, bile doduše etničke granice Istrije, koji su na Raši graničili s Liburnima (PLIN. NH 3, 139; FLOR. 1, 21), ali August nije izmjenu proveo u korist Istrije, koji u svojim zajednicama u unutrašnjosti i dalje ostaju peregrini, stranci u državi. Svojedobno su pretpostavljeni vojno-strateški razlozi pomaku granice na Rašu, nastali nakon aneksije Norika i uslijed nemira u Iliriku,³⁴ no teško je tvrditi da je pomak granice na Rašu i bilo Učke imao stratešku svrhu obrane Italije od provincijalnih plemena.

Vratimo se na posjede senatora. U letimičnom nabranju, opažamo u ovom razdoblju u Istriji zemljoposjede uglednih rimskih senatorskih obitelji Kalpurnija (II t X/1 65, 81, 708; II t X/3 15), Kasija (II t X/1 81), Licinija Krasa (TACIT. Hist. 2, 72) i Statilija (II t X/2 9, 225, 261; II t X/3 104); priključuju im se Oktavijan August (II t X/1 593), Mecenat (II t X/1 575), vjerojatno i Marko Antonije, te tijekom Augustova principata i principata njegovih nasljednika novoobogaćene obitelji polskih kolonista uzdignutih do senatorskog dostojanstva, Palpelija i Lekanija. Među vlasnicima zemljišta u Istriji naći ćemo imena istih osoba i obitelji koje se pojavljuju u popisu članova privatnog Princepsova savjeta (*consilium principis*). To su: *L. Calpurnius Piso Caesoninus*, konzul g. 58. pr. Kr. i Cezarov tast (II t X/1 81, 65+708); *T. Statilius Sisenna Taurus*, konzul g. 16. pos. Kr., unuk jednog od najbližih Augustovih suradnika i člana njegovog savjeta (II t X/2 9, 225, 261; II t X/3 104); *Sex. Palpellius Hister, comes Tiberii* (II t X/1 66), *C. Maecenas, amicus Augusti* (II t X/1 575).³⁵ *Consilium principis* postojao je praktički već od g. 27. pr. Kr., a u njega su ušli Augustovi prijatelji. Utemeljen na republikanskoj tradiciji *consilium publicum* i na običajima helenističkih dvorova, djelovao je kao savjetodavno tijelo koje je pomagalo princepsu u rješavanju pravosudnih i administrativnih problema. Histarski posjedi Kalpurnija Pizona, a vjerojatno i oni u vlasništvu Statilija Sisene (možda već njegovog oca) i Mecenata, mogu se datirati prije uključenja Istrije u Italiju, odnosno prije g. 18-12. pr. Kr. Nalazili su se unutar agera kolonije Pole, na području koje je nešto kasnije postalo kolonijskim agerom Parentija, te u svojstvu *fundi excepti* (HYGIN. p. 197) na javnom zemljištu u unutrašnjosti sjeverne Istre. I jedna i druga vrsta posjeda, kako ona u kolonijskom ageru tako i ona na javnom nepodijeljenom zemljištu, podlijevala je zemljišnom izravnom tributu, s obzirom da se Istrija nalazila izvan Italije (FRONTIN. p.

²⁹ Tassaux 1983-84, donosi cjelovit popis svih senatorskih dobara u Istriji od početka do kraja Principata.

³⁰ APP. Bell. civ. 5, 3, 12, datira taj događaj neposredno nakon bitke kod Filipa. Degrassi 1954, 46; Zaccaria 1986, 66.

³¹ Laffi 1986, 17, *Fragmentum Atestinum* (CIL I 2 600) dio je zakona kojim je Cisalpina pripojena Italiji (*Lex Roscia*). Id. 1990, 171.

³² Polaschek 1953, 35; Detlefsen 1900, 28; Šašel 1976, 453.

³³ Degrassi 1954, 59; Tassaux 1985, 142; Bandelli 1986, 64,

³⁴ Degrassi 1954, 59.

³⁵ Crook 1955, n. 219, 246, 310.

35; GAI 2, 27; ULP. fr. 19, 1). Senatori Augustovog kruga plaćali su dakle nemali porez na provincijalna zemljišta u njihovom privatnom vlasništvu, kao i svi drugi privatni posjednici zemljišta u provinciji, bili oni rimski građani ili peregrini, kolonisti ili starosjedioci. Za razliku od provincijalnih zemljišta, zemljišta koja su posjedovali rimski građani u Italiji bila su izuzeta od tributa: FRONTIN. p. 35, ...*per Italiam, ubi nullus ager est tributarius*...³⁶

Budući da se granica Italije nalazila nadohvat, Augustu i Agripi nije bilo teško učiniti na karti mali ispravak i osloboditi neugodnog poreza svoje suradnike i prijatelje, koji su mogli, u znak pažnje, oporučno ostaviti Augustu dio dobara; poznato je da je tako postupio Mecenat, koji je oporučno iza svoje smrti godine 8. prije Krista ostavio Augustu veći dio svojih dobara (DIO C. 55, 7, 5). Pomakom granice, zemljišta koja su princepsovi prijatelji i suradnici posjedovali kao privatnici, formalno su oslobođena zemljišnog poreza, a isto tako i zemljoposjedi običnih kolonista u Istriji, poput svih drugih zemljišta u Italiji, stekavši po prvi put status *dominium ex iure Quiritium*. S obzirom na realni ekonomski interes kojeg su spomenute osobe - prvaci Rimske države - imale za uključivanje Istrije u Italiju, i s obzirom na njihov utjecaj u odlučivanju o državnom ustrojstvu i administraciji, možemo zaključiti da je proširenje italske granice na Rašu posljedica njihova zagovora.

Administracija carskih dobara

Prihodi carske blagajne, fiska (*fiscus*) bili su brojni i raznovrsni, jer je i sam fisk sadržavao brojne kategorije. U osnovnim crtama, fisk se granao u tri velika odjela: privatna careva imovina (*patrimonium*), provincijalni fiskovi, i odjeli za prikupljanje različitih indirektnih poreza (*vectigalia*).

Osobna carska blagajna nazivana je u I-II. st. *patrimonium*, a nakon reforme Septimija Severa *res privata*. Prihode je primala prvenstveno od carskih dobara - agrarnih posjeda, pašnjaka, prerađivačko-proizvodnih cjelina i figlina u carskom posjedu, te od rudnika. Ovim su se prihodima pridruživale još i ostavine u carsku korist, te zaplijenjena dobra. Agrarni carski posjedi nalazili su se u raznim dijelovima Imperija, u Italiji kao i u provincijama, a njihov se broj s vremenom sve više uvećavao. Epigrafički su posvjedočeni u Prokonzularnoj Africi, Egiptu, Judeji, Siriji, Maloj Aziji, Trakiji, Grčkoj, u tri Hispanije, Belgici, Germaniji, Reciji, Noriku, u obje Panonije i u Dalmaciji.³⁷ U zapadnim i sjevernim provincijama, kao i na prostoru Ilirika, carski su posjedi bili razmjerno rijetki i malobrojni, kao i njihove epigrafičke potvrde. Rijetki natpisi upućuju na postojanje carskih posjeda u provincijama *Pannonia Inferior* (CIL III 3774, 10694), *Pannonia Superior* (CIL III 4219, Savaria, *silvae dominicae*) i *Dalmatia* (CIL III 1792,

1839, 1865, Naron; ILJug 928, Dugi otok; ILJug 2901, Flanona). Daleko su značajniji u istočnim provincijama, u srednjoj i južnoj Italiji, te u sjevernoj Africi, gdje obuhvaćaju proporcionalno najveći postotak površine. U sjevernoj Italiji carska su dobra nešto slabije epigrafički posvjedočena nego u ostatku Italije, ako ne računamo Akvileju i Istriju gdje su se nalazili značajniji kompleksi u carskom vlasništvu. Na preostalom području sjeverne Italije (*Transpadana*) carski su posjedi dokumentirani tek u Tridentu (CIL V 5050), Ferari (CIL XI 1147) i Veleji (CIL III 536, *praedia Galliana*).

Histarski carski posjedi obuhvaćali su već od samog osnutka Principata ravnice u okolici Pole, pogodne za uzgoj maslina i vinove loze (II t X/1 9, 17, 41, 46-63, 585, 593, 598, 643, 662). U kasnije vrijeme, tijekom II. st., ovim se posjedima priključuju i dobra u okolici Parentija (II t X/2 216-221), a u doba Dominata zabilježeni su carski agrarni posjedi i u sjevernoj Istri, u okolici Novigrada i Umaga (II t X/3 50, 53).

Pored zemljišnih posjeda, u sastavu histarskih carskih dobara nalazila su se i industrijska postrojenja za preradu plodova, odnosno za proizvodnju vina i maslinovog ulja, a isto tako i figlina (ili figline) za proizvodnju amfora - transportne ambalaže korištene pri prodaji i izvozu maslinovog ulja iz Istrije. Treba napomenuti da proizvodnja carskih amfora otpočinje u doba Vespazijana, kada su se carska dobra uvećala senatorskim donacijama Kalvije Krispinile i, možda, Lekanija Basa. U oba slučaja radilo se ne samo o velikim agrarnim kompleksima, nego i o figlinama s uhodanom proizvodnjom i razgranatom klijentelom. Serija ulomaka amfora pohranjenih u Arheološkom muzeju Istre u Puli donosi pečate s carskim imenima u neprekinutom nizu, počevši od Vespazijana, a zaključno s Hadrijanom.³⁸

Carska imanja u Istriji iskorištavana su kao i bilo gdje drugdje, kao i ostala privatna imanja, na dva načina: rukovođena su direktno od vilika (*vilici*), poput figline Loron, ili su davana u zakup poput zemljišnjih parcela (i figline u Fažani?). Između ove dvije temeljne skupine, postojala je široka lepeza varijanti; postojao je izravni i posredni zakup, a i vrijeme zakupa moglo je biti različito. U vrijeme Nerona, preciznije godine 69., prvi put je zabilježena u fiskalnoj strukturi posebna prokuratela za upravu carskim demanijima u provinciji - u okolici Kartage (TACIT. Hist. 4, 50). Vespazijan i Tit reformirali su upravu nad svojim patrimonijalnim posjedima; od njihova se vremena prihodi računaju zasebno i odvojeno od prihoda s javnih dobara, koja su također ulazila u okvir fiska. Vespazijan imenuje prokurateure i u drugim senatskim provincijama unutar kojih su se nalazili carski posjedi, tako da se fisk osjetno širi; pravna terminologija u Digesta (*De iure fisci*) ne pravi razlike između carskih posjeda u Italiji, onih u carskim i onih u senatskim provincijama. U

³⁶ Italska su zemljišta oslobođena od tributa g. 167. pr. Kr. Marquardt 1884, 177; Nicolet 1967, 79.

³⁷ Boulvert 1970; Duncan-Jones 1980, 5; Crawford 1980, 63-77, donosi popis svih epigrafičkih posvjedočenih carskih dobara, osim onih u Dalmaciji (okolica Narone), koji su ispušteni.

³⁸ O porijeklu ovih ulomaka, zatečenih u muzejskom depou, nije sačuvana dokumentacija. Na temelju starije literature, mogu se dovesti u vezu s lokalitetom Loron sjeverno od Poreča: Gregorutti 1988.

Vespazijanovo vrijeme možemo s najvećom vjerojatnošću datirati osamostaljenje administrativnog patrimonijalnog ureda u Poli. Domicijan organizira administrativnu fiskalnu službu po platnim razredima, i oformljuje u kategoriji ducenarija prokuratoru *ab epistulis et a patrimonio*. Već Hadrijan dijeli ovo radno mjesto u nove, samostalne prokuratele, te se otada administracijom svih carskih demanija bavi *procurator a patrimonio* s vlastitom kancelarijom i potrebnim osobljem.

Vespazijanovo zakonodavstvo reguliralo je na nov način odnos zakupaca (*conductores*) i administratora (*procuratores*) carskih posjeda; položaj zakupaca na carskim imanjima u Africi odražava se u *lex Manciana* (CIL VIII 25902). Sličnog su sadržaja i dvije kasnije konstitucije, *lex Hadriana* (CIL VIII 25943) i Komodova odluka o kolonima *saltus Burunitani* (CIL VIII 10570, 14451, 14428). Vespazijan prvi naveliko organizira zakup carskih agrarnih dobara. Otada koloni na carskim dobrima imaju *munus personale*, obvezu uzgoja i snabdijevanja životinja za poštanski javni promet, *cursus publicus* (Dig. 50, 6, 6, 11). Pravo određenja obveza (*munera*) na carskim posjedima pripadalo je prokuratorima, ovlaštenim carskim službenicima, dok su na gradskim teritorijima o istom pitanju odlučivali gradski magistrati. U slučajevima gdje su se unutar granica nekog grada nalazili carski posjedi, kao što je bio slučaj u Poli i kasnije u Parentiju, gradska je suverenost bila oštećena glede eksploatacije dotičnih dobara, ali i glede civilne jurisdikcije nad zakupcima i kolonima, u korist carskih službenika. Koloni na carskim posjedima bili su, nadalje, u principu izuzeti od municipalnih *munera* (Dig. 50, 6, 6, 11); oni su mogli biti podvrgnuti municipalnim *munerama*, ali o tome je odlučivao upravitelj provincije *adhibitio procuratore* (Dig. 50, 1, 38, 1). Ovo se pravilo pojavljuje u jednom reskriptu Marka Aurelija i Lucija Vera i odnosi se na specifične okolnosti u provinciji. Nemamo neposredan izvor o tome kako su se rješavali slični sporovi u Italiji; izgleda da u juridičkoj praksi u Italiji općine nisu postavljale zahtjev da se koloni na carskim vlasništvima optereće municipalnim munerama. Reskript Marka Aurelija i Lucija Vera pokazuje da se u drugoj polovici II. st. carski prokurator instalira kao nosilac dijela pravosudne vlasti prema zakupcima carskih posjeda. Naravno, prokuratorova je riječ vrijedila samo u civilnoj jurisdikciji; on nije imao nikakvih ovlasti u kriminalnim parnicama, barem ne u vrijeme Marka Aurelija.³⁹ Kasnije, pravilo *adhibitio procuratore* proširilo se i na kriminalne parnice; tako se u postklasičnom pravu održava uvjet da u kriminalnoj parnici protiv carskog roba ili kolona na carskom posjedu mora prisustvovati *rationalis* ili *procurator* (CJ. 3, 26, 8). Godine 193. Pertinaks uvodi desetogodišnje izuzeće od vektigalnog poreza na onim carskim posjedima koji taj teret ekonomski nisu mogli podnijeti (HERODIAN. 2, 4, 1-7). To je urodilo prerastanjem istih posjeda u potpuno privatno vlasništvo, otuđeno od fiska, no ne možemo reći da su toj skupini pripali histarski carski posjedi.

Administracija carskih histarskih dobara za julijevsko-

kladijevske dinastije imala je sjedište u Rimu, gdje su administraciju svih carskih posjeda zajedno vodili niži službenici, robovi *saltuarii* i *actuarii*. U tom su razdoblju carski histarski demaniji bili ograničeni na ager kolonije Pole, poglavito na neposrednu okolicu kolonije, gdje se nalaze najprostranije ravne obradive površine. Vespazijan je proveo decentralizaciju uprave carskim demanijima, osnovavši veći broj patrimonijalnih odjela prema pojedinim regijama Italije, pa tako i za Histriju. Centralni pokrajinski ured za upravu carskim dobrima u Histriji nalazio se od vremena Flavija u koloniji Poli, gdje je pronađen veći broj prokuratorovskih natpisa iz flavijevskog i iz kasnijeg vremena (II t X/1 50, 598, *Augusti liberti, tabularii a patrimonio*). Histarski prokuratorovski ured u Poli nakon Domicijanove reforme sistematiziran je u platnu kategoriju prokuratora centenarija, unutar nadređenog ducenarijskog odjela *ab epistulis et a patrimonio*. Fiskalni ured koji je djelovao u Poli od Vespazijana do u razdoblje Dominata, možemo djelomično rekonstruirati s minimalnim pretpostavljenim brojem službenika na slijedeći način, na temelju epigrafičkih podataka:

- 1 *procurator, Augusti libertus* ili *ingenuus*
- 2-4 *tabularii a patrimonio, Augusti liberti*
- 2-4 *adiutores tabulariorum, Augusti servi*
- 1 *dispensator, Augusti servus*
- 1 *arcarius, Augusti servus*

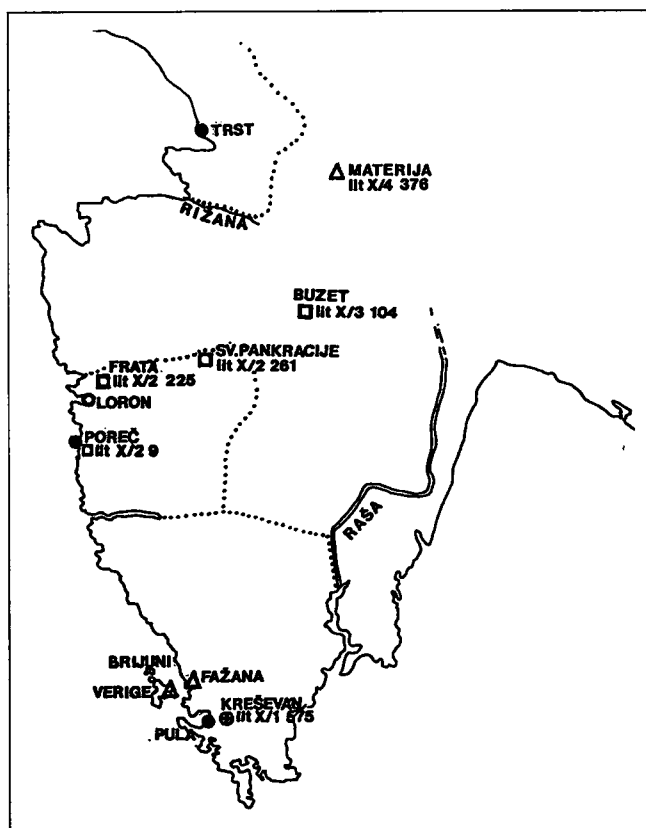
U II st., najkasnije za Marka Aurelija, na području Parentija osniva se zavisni administrativni carski ured kojemu je na čelu stajao *subprocurator, sexagenarius*, podložan prokuratoru u Poli (II t X/2 216). Ovaj je podružni ured imao rukovoditi gospodarstvom u ageru Parentija koja su u carski posjed uzla nešto kasnije od onih u okolici Pole. Strukturu parentinskog ureda pokazuju natpisi iz Vabriga:

- 1 *subprocurator, Augusti libertus* ili *ingenuus*
- 2 *tabularii, Augusti liberti*
- 2 *adiutores tabulariorum, Augusti liberti* ili *servi*
- 1 *dispensator, Augusti servus*
- 1 *arcarius, Augusti servus*.

Fiskalna uprava nad carskim dobrima nije se teritorijalno poklapala s drugim administrativnim područjima, niti s augustejskim regijama. Septimije Sever reformira fiskalno ustrojstvo i uvodi novu funkciju, *procuratores rei privatae*, namjesto nekadašnjih *procuratores ad patrimonium*. Otada, budući da u carski posjed ulaze i *agri publici*, upravne regionalne cjeline carskih demanija u Italiji organizirane su po istom principu kao i juridička područja, s kojima su se uglavnom poklapale.⁴⁰ U pogledu Histrije, došlo je do izvjesne anomalije; početkom III. st. uobičajilo se imenovati zajedničkog prokuratora carskih posjeda za područja Histrije i provincije Dalmacije, što ni u kom slučaju nije odgovaralo juridičkoj teritorijalnoj podjeli, ograničenoj na Italiju. U okviru juridičkih okruga, Histrija je pripala jednoj zajedničkoj cjelini s Transpadanom, koju su sačinjavale augustove *Regiones X et XI*, dok se u

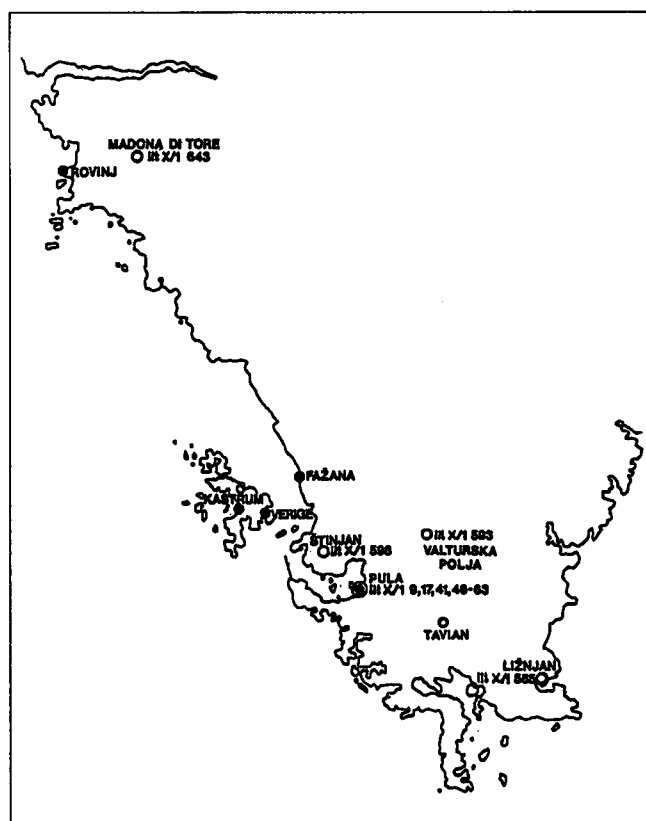
³⁹ Brunt 1990, 185.

⁴⁰ Thomsen 1947, 185.

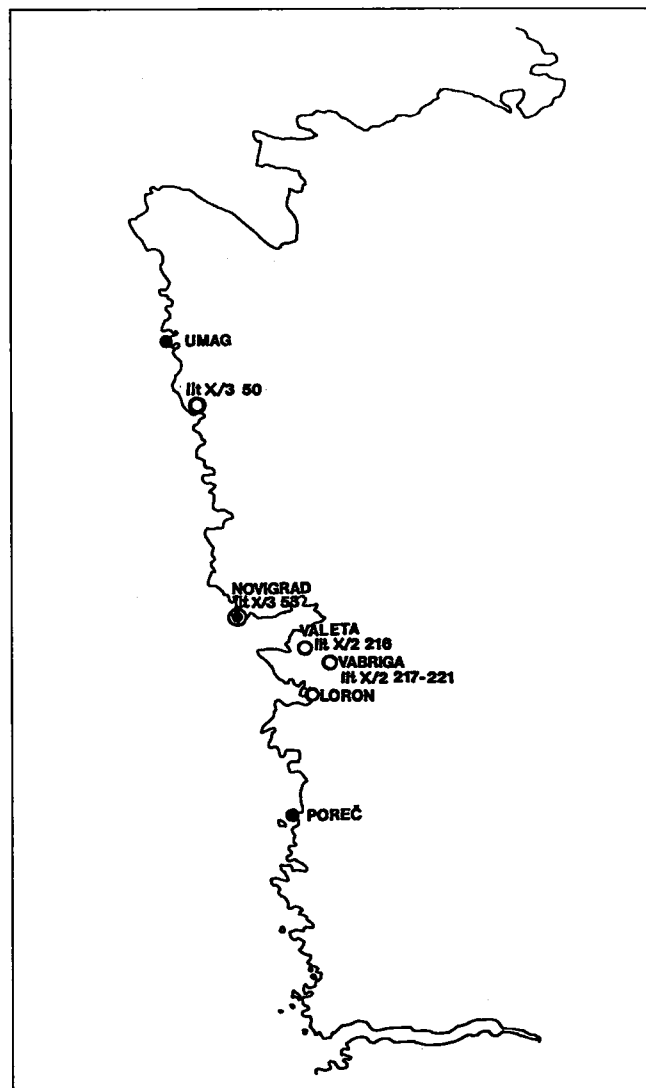

Karta 1 POSJEDI AUGUSTOVIH SURADNIKA I SENATORA KRAJEM I. ST. PR. KR. I POČETKOM I. ST. PO. KR.

- ⊕ Posjedi Mecenata
- Posjedi Statilija
- △ Posjedi Lekanija
- Posjedi Kalvije Krispinile

Karta 2
○ Carski posjedi

Karta 3
○ Carski posjedi

fiskalnoj administraciji nastavila tretirati prema drugačijoj sistematizaciji.

Područje djelovanja prokuratora izrijekom je naglašeno na onim natpisima koji su postavljeni daleko od mjesta u kojem su obavljali spomenutu prokuratelu. Prokurator histarskih dobara čiji su natpisi pronađeni u Puli pripadali su redom libertinskom staležu kako u Hadrijanovo vrijeme (II t X/1 46), tako i u doba Septimija Severa (II t X/1 41). Hadrijan je izveo određen zaokret u fiskalnoj politici, prenijevši pojedine važnije patrimonijalne prokuratele s carskih oslobođenika na vitezove: SHA Hadr. 22, 8, *Ab epistolis et a libellis primus equites habuit*. No niži patrimonijalni prokurator, kakav je bio prokurator histarskih demanija, nisu nužno morali biti vitezovi. Za razliku od prokuratora čiji su natpisi pronađeni u Puli, prokurator Dalmacije i Istrije čiji su natpisi pronađeni u drugim dijelovima Carstva, pripadali su viteškom staležu:

CIL XI 2698, poč. III st., *C. Rufio [—] proc(urator) prov(inciarum) Dalmatie et Histrie*

CIL II 2643 + AÉ 1985, 374, *Sex. Trutedius Clemens proc(urator) Dalmatiae et Histriae*

CIG 3751, [—] *επαρχείας Δαματίας και Ιστρίας*

Pogledamo li još jednom karte pretpostavljenih carskih posjeda u rimskoj Istriji (karte 1, 2, 3), zapaziti ćemo izolirane, mjestimično možda naknadnim nasljedstvom pripojene površine za koje postoje indicije da su se nalazile u privatnom carskom vlasništvu, razbacane posvuda: Valturska polja, polja oko Šišanske ceste, polja oko Medulinske ceste, polja kod Ližnjana, Štinjana i Rovinja, možda i Brijuni; Vabriga i Loron u Poreštini, okolica Novigrada i Umaga na sjeveru zapadne istarske obale. Uvijek su to najbolji, najravni i najplodniji dijelovi nedaleko od morske obale, svakako ne slučajno. Sudeći prema natpisima robovskih familija Mecenata, Antonije Minor, Augusta ili Tiberija, začeci patrimonijalnih carskih posjeda na prostorima kolonije Pole nastaju u vrijeme drugog triumvirata, ili već u trenutku nastanka kolonije osnovane od Julija Cezara.⁴¹ Točan opseg i veličina carskih imanja u Istriji nije nam poznat. Vjerojatno je da su granice carskih dobara poštovale postojeći režim centurijacijske mreže tamo gdje ga je bilo, u agerima Pole i Parentija, te da su komunikacije tekle duž njihovih rubova.

Treba opaziti da je na Valturskim poljima - gdje je epigrafički dokumentiran carski posjed - bio proveden sistem zemljišne podjele različit od centurijacije, *scammatio*, izvorno rezerviran za javne površine, no potkraj Republike primjenjivan i u privatnoj parcelaciji.⁴² U II-III st. Istrija se našla ujedinjena s provincijom Dalmacijom u jedinstveno područje pod zajedničkim prokuratorima (*procuratores patrimonii* ili *rationis privatae*) koji su nadzirali vlasništva demanija i ubiranja vektigala (CIL XI 2698; CIL II 2643 + AÉ 1985, 374; CIG 3751). Uzrok takvoj kombinaciji dijela Italije s provincijom u istom patrimonijalnom odjelu mogao je biti naknadni nastanak carskih zemljišnih posjeda u Dalmaciji, koji svojim značenjem i veličinom nisu iziskivali osamostaljenje posebne prokuratele, te su se mogli pridodati administrativnom uredu u susjednoj Istriji. Funkcioniranje carskih histarskih posjeda u razdoblju Dominata potvrđeno je natpisima iz Umaga i Novigrada (II t X/3 50, 53), te historijskim izvorima; *Crispus Caesar*, stariji sin Konstantina Velikog, ubijen je 326. g. u blizini Pole, u toku boravka na carskim posjedima (AMMIAN. 14, 11, 20).

⁴¹ Fraschetti 1983, 77-102.

⁴² Weber 1907, 530.

POPIS KRATICA

AAAD	Antichità Altoadriatiche. Atti delle Settimane di Studio aquileiesi, Aquileia-Udine.	AttiCRSR	Atti. CENTRO DI RICERCHE STORICHE Rovigno, Trieste-Rovigno.
AÉ	L'Année Épigraphique, Revue des publications épigraphiques, Paris.	BAR	British Archaeological Reports, International Series, Oxford.
AMSIA	Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, Parenzo-Trieste.	CIG	Corpus Inscriptionum Graecarum, Berlin.
ArchStAnt	Annali del seminario di studi del mondo classico. Archeologia e Storia Antica. Istituto Universitario Orientale. Napoli.	CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
ArhVest	Arheološki Vestnik. Acta Archaeologica, Ljubljana.	ColLEFR	Collection de l'école française de Rome, Rome.
AT	Archeografo Triestino. Raccolta di memorie, notizie e documenti particolarmente per servire alla storia di Trieste, del Friuli e dell'Istria, Trieste.	IIt	Inscriptiones Italiae, Roma.
Athenaeum	Studi periodici di letteratura e storia dell'antichità, Pavia.	ILJug	Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt, Ljubljana.
AttiAccASLVer	Atti dell'Accademia di Agricoltura, Scienze e Lettere di Verona, Verona.	JAK	Jahrbuch für Altertumskunde, Wien.
AttiCeSDIR	Atti del Centro studi e documentazione sull'Italia romana, Milano.	JÖAI	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Wien.
Atti CMT	Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste, Trieste.	Latomus	Revue d'études latines, Bruxelles.
		MEFRA	Melanges de l'école Française de Rome, Rome.
		PIR	Prosopographia Imperii Romani, Berlin.
		Situla	Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani, Ljubljana.
		VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split.
		ŽA	Živa Antika, Skopje.

POPIS LITERATURE

- Baldacci 1969
 Bandelli 1986
 Bezczy 1987
 Boulvert 1970
 Brunt 1990
 Brusin 1954-57
 Buchi 1971
 Carre 1985
 Crawford 1980
 Crook 1955
 De Franceschi 1939-40
 Degrassi 1962
 Degrassi 1954
 Degrassi 1934
 Detlefsen 1900
 Duncan-Jones 1980
 Forlati Tamaro 1947
 Fraschetti 1983
 Gnirs 1910
 Gnirs 1908
 Gnirs 1911
 Gregorutti 1886
 Gregorutti 1888
 Hirschfeld 1913
 Kandler 1876
 Kandler 1876
 Kandler 1876
 Kandler 1876
 Kandler 1876
 Kandler 1876
 Katičić 1964
 Kokkinos 1990
 Krahe 1929
 Križman 1991
 Laffi 1990
 Laffi 1986
 Margetić 1978-79
 Marquardt 1884
 Marušić, Šašel 1986
 Matijašić 1988
 Mayer 1957
 Nicolet 1967
 Panciera 1957
 Polaschek 1953
 Šašel 1992
 Šašel 1976
 Šonje 1962
 Tassaux 1982
 Tassaux 1983-84
 Tassaux 1985
 Taylor 1975
 Thomsen 1947
- P. Baldacci, Alcuni aspetti dei commerci nei territori cisalpini, *AttiCeS DIR 1* (1967-86), 7-50, 1969.
 G. Bandelli, Il governo romano nella Transpadana orientale (90-42. a. C.), *AAAd 28*, 43-64, 1986.
 T. Bezczy, Roman Amphorae from the Amber Route in Western Pannonia, *BAR 386*, 1987.
 G. Boulvert, *Esclaves et affranchis impériaux sous le Haut-Empire romain. Rôle politique et administratif*, Napoli 1970.
 P. A. Brunt, *Roman Imperial Themes*, Oxford 1990.
 G. Brusin, Aziende imperiali nell'antica Aquileia, *VAHD 56-59*, 1, 145-156, 1954-57.
 E. Buchi, Banchi di anfore romane a Verona. Note sui commerci cisalpini. Il territorio veronese in etf romana, *AttiAccASLVer*, 531-650, 1971.
 M.-B. Carre, Les amphores de la Cisalpine et de l'Adriatique au début de l'Empire, *MEFRA 97*, 207-245, 1985.
 D. J. Crawford, Proprietf imperiali, 35-77, u: M. I. Finley, *La proprietf a Roma*, Roma-Bari 1980.
 J. Crook, *Consilium Principis. Imperial Councils and Counsellors from Augustus to Diocletian*, Cambridge 1955.
 C. De Franceschi, La toponomastica dell'antico agro polese desunta dei documenti, *AMSIA 51-52*, 119-199, 1939-1940.
 A. Degrassi, Aquileia e l'Istria in etf romana, *Scritti vari di antichitf 2*, 951-963, Roma 1962.
 A. Degrassi, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana*, Dissertationes Bernenses, Bern 1954.
 A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae X/2, Parentium*, 1934.
 D. Detlefsen, *Ursprung, Einrichtung und Bedeutung der Karte Agrippas, Sieglins, Quellen und Forschungen*, Berlin 1900.
 R. P. Duncan-Jones, Alcune conformazioni della proprietf della terra nell'impero romano, 1-33, u: M. I. Finley, *La proprietf a Roma*, Roma-Bari 1980.
 B. Forlati Tamaro, *Inscriptiones Italiae X/1, Pola et Nesactium*, 1947.
 A. Fraschetti, La "Pietas" di Cesare e la colonia di Pola, *ArchStAnt 5*, 77-102, 1983.
 A. Gnirs, Eine römische Tonwarenfabrik in Fasana bei Pola, *JAK 4*, 79-88, 1910.
 A. Gnirs, *Forschungen im südlichen Istrien*, *JÖAI 11*, 167-186, 1908.
 A. Gnirs, *Grabungen und Untersuchungen in der Polesana*, *JÖAI 14*, 5-44, 1911.
 C. Gregorutti, La figulina imperiale Pansiana di Aquileia ed i prodotti fittili dell'Istria, *AMSIA 2*, 219-154, 1886.
 C. Gregorutti, Le marche di fabbrica dei laterizi di Aquileia, *AT n. s. 14*, 345-399, 1888.
 O. Hirschfeld, *Zur Geschichte des römischen Kaiserkultus*, *Kleine Schriften*, 471-504, 1913.
 P. Kandler, *Antonia Cenida*, 126-129, u: *Notizie storiche di Pola*, Parenzo 1876.
 P. Kandler, *Di Antonia Minore e dei suoi liberti Pallante e Felice*, 115-120, u: *Notizie storiche di Pola*, Parenzo 1876.
 P. Kandler, *I Flavi Vespasiani*, 121-126, u: *Notizie storiche di Pola*, Parenzo 1876.
 P. Kandler, *Onori in Pola a Claudio, che fu poi imperatore*, 107-109, u: *Notizie storiche di Pola*, Parenzo 1876.
 P. Kandler, *Onori in Pola a Nerone Cesare Germanico*, 106-107, u: *Notizie storiche di Pola*, Parenzo 1876.
 P. Kandler, *Onorificenze ad un ragazzo clarissimo polese di condizione libertina*, 110-112, u: *Notizie storiche di Pola*, Parenzo 1876.
 P. Kandler, *Palazo di Antonia in Pola 120-121*, u: *Notizie storiche di Pola*, Parenzo 1876.
 R. Katičić, *Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija*, *Posebna izdanja Naučnog društva SR BiH 4*, Centar za balkanološka ispitivanja 1, 11-58, 1964.
 N. Kokkinos, *A Fresh Look at the Gentilicium of Felix Procurator of Judaea*, *Latomus 49*, 126-141, 1990.
 H. Krahe, *Lexikon altillyrischer Personennamen*, Heidelberg 1929.
 M. Križman, *Rimska imena u Istri, Latina et Graeca*, *Radovi 9*, Zagreb 1991.
 U. Laffi, *Di nuovo sulla datazione del fragmentum Atestinum*, *Athenaeum 78*, 1, 167-175, 1990.
 U. Laffi, *La Lex Rubria de Gallia Cisalpina*, *Athenaeum 64*, 1-2, 5-45, 1986.
 L. Margetić, *Plinio e le comunitf della Liburnia*, *AttiCRSR 9*, 301-358, 1978-79.
 J. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung II*, Leipzig 1884.
 B. Marušić, J. Šašel, *De la cella trichora au complexe monastique de St. André f Betika entre Pula et Rovinj*, *ArhVest 37*, 307-342, 1986.
 R. Matijašić, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium*, *Latina et Graeca*, *Radovi 6*, Zagreb 1988.
 A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier I*, Wien 1957.
 C. Nicolet, *Tributum. Recherches sur la fiscalité directe sous la république romaine*, Bonn 1967.
 S. Panciera, *Vita economica di Aquileia in etf romana*, *Quaderni dell'ANA 6*, Aquileia 1957.
 E. Polaschek, *Aquileia und die nordöstlichen Grenzen Italiens*, *Studi Aquileiesi offerti a G. Brusin*, 35-49, 1953.
 J. Šašel, *Iuliae Alpes*, *Opera selecta*. Situla 30, 432-450, 1992.
 J. Šašel, *Koper*, *ArhVest 25* (1974), 446-462, 1976.
 A. Šonje, *Antički natpisi nađeni u Poreštini poslije drugog svjetskog rata*, *ŽA 12*, 1, 157-164, 1962.
 F. Tassaux, *Laecanii*, *Recherches sur une famille senatoriale d'Istrie*, *MEFRA 94*, 227-269, 1982.
 F. Tassaux, *L'implantation territoriale des grandes familles d'Istrie*, *AttiCMT*, *Quaderno 13*, 2, 193-229, 1983-84.
 F. Tassaux, *Sur quelques rapports entre l'Istrie et la Liburnie dans l'antiquité*, *AAAd 26*, 1, 129-158, 1985.
 L. R. Taylor, *The Divinity of the Roman Emperor*, New York 1975.
 R. Thomsen, *The Italic Regions from Augustus to the Lombard Invasion*, Copenhagen 1947.

- Turchi 1939 N. Turchi, La religione di Roma antica, Storia di Roma XVIII, 1939.
Untermann 1961 J. Untermann, *Die venetischen Personennamen*, Wiesbaden 1961.
Weber 1907 M. Weber, La storia agraria romana in rapporto al diritto pubblico e privato, 509-708, u: V. Pareto, Biblioteca di storia economica II, 2, 1907.
Zaccaria 1986 C. Zaccaria, Il governo romano nella Regio X e nella provincia Venetia et Histria, AAAd 28, 65-103, 1986.
Zaccaria 1989 C. Zaccaria, Per una prosopografia dei personaggi menzionati sui bolli delle anfore romane dell'Italia nordorientale, Amphores romaines et histoire économique. Dix ans de recherche. ColloFR 114, 469-488, 1989.

SUMMARY

IMPERIAL LANDS IN HISTRIA

The oldest parts of the patrimonial imperial lands in Histria are concentrated in the close vicinity of Pola, in the fields of Medulin, Ližnjan and Valtura. They go back to the 2nd triumvirate, or even to the beginning of the Pola colony, which was founded by *Julius Caesar*. The inscriptions by the slave families of *Maecenas*, *Antonia Minor* (II t X/1 39: SUEt. Vesp. 3; Dom. 12) and *Augustus* himself (II t X/1 593) give evidence to this.

During *Vespasianus* reign the patrimonial lands in Histria became more affluent probably through senators' legacies, which included agricultural and production complexes of *Laecanius Bassus* between Brijuni-Fažana-Stinjan in the ager of the Pola colony and lands owned by *Calvia Crispinilla* in the area of Loron-Vabriga in the Parentium colony ager. The only evidence to this assumption are the imperial seals on the amphoras found at these locations. The same could have happened with the former lands belonging to *Statilius* in the Parentium ager and in the Histria mainland; although there is no evidence.

Lands in Fažana belonging to *Laecanius Bassus* and *Calvia Crispinilla*'s land in Loron had particular significance because they comprised *figlinae* with well-established production of building material and amphoras for oil transport. It is not clear whether the continuity of production in Fažana *figlinae* was maintained after it became the imperial property. The amphora production at Loron, on the contrary, continued for another 50 years - from *Vespasianus* to *Hadrianus* - which was complementary to agricultural and food production. The main produce from imperial lands in Histria was olive oil, which was transported in amphoras of type Dressel 6 B, produced in the imperial workshops. The production of imperial amphoras came to an end at the end of Hadrian's reign. Finally, at the beginning of *Dominatus* reign, the imperial lands in Histria were extended to the regions of Novigrad and Umag (II t X/3 50, 53).

Imperial lands in Histria were constantly expanding. One manner was senators' legacies. The intensive concentration of senators' lands in Histria is recorded in 2nd half of 1st century B. C. Members of Augustus's privy council were landowners, and their sons respectively, *L. Calpurnius Piso Caesonis*, *C. Maecenas*, *T. Statilius Sisenna Taurus*. It was through their influence that Histria became integrated into Italia in the period between 18-12 B. C., since, as landowners, they had to pay land-tax. When Histria was integrated within Italian borders, all direct land-taxes in her territory were nullified, both for Roman citizens and *peregrines*.

Rome was the centre of administration for the imperial lands in Histria from the beginning of the *Principatus*. It was in the

patrimonial department of *fiscus*, and was run by minor clerks, *slaves salutarii* and *actuarii*. During the time of *Augustus*, the fiscal administration of the lands in Histria was not separated from other patrimonial property in Italia and provinces. It remained so until *Vespasianus*.

For the first time the patrimonial department for administration of the imperial property in Histria became independent in the Pola colony, at the time of *Flavius* (II t X'1 50, 598, *Augusti liberti, tabularii a patrimonio*). The example of the African imperial property shows that *Vespasianus* organised systematic lease of imperial lands to private tenants. The same was probably done with patrimonial *demanii* in Histria.

The procurator's office in Pola kept account of leasing imperial plots to private tenants, as well as the whole production and commercial aspect of growing olives, production of oil and their transport.

The imperial lands, together with the people working there, *liberti* and slaves *familiae Caesaris* together with the tenants - *coloni* were removed from the jurisdiction of the magistrate in the colony they inhabited.

Domitianus reformed fiscal offices. The head of the Histrian department was, most likely, the *procurator* whose salary was in the range of the *procurator centenarii* within the superior department *ab epistulis et a patrimonio*.

The significance of the imperial lands in Parentium ager and the scope of business grew so much, that, during *Marcus Aurelius*, at the latest, separate Parentium fiscal office was established headed by the *subprocurator* who was inferior to the responsible *procurator centenarius* in Pola (II t X/2 216).

Septimius Severus reformed the fiscal organisation and introduced the new office, *procuratores rei privatae* in the place of the former *procuratores ad patrimonium*. From then, administrative regional units of imperial demmanias in Italia were organised mainly according to the same principle as judicial districts.

As for Histria, there was a certain discrepancy; at the beginning of 3rd century it became the custom to appoint common procurator for imperial lands in Histria and Dalmatia, which did not correspond, in any respect, to the judicial territorial division, limited to Italia (CIL XI 2698; CIL II 2643 + AE 1985, 374 CIG 3751).

Within judicial districts, Histria belonged to the same unit as *Transpadana* which consisted of *Regiones X et XI* while in the fiscal administration it was treated according to the different system.

